

ОБРАЗ РУСАЛКИ У РАННІЙ ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ (ПОЕМА «РУСАЛКА»)

У статті коротко означено причини створення і публікації поеми «Русалка» Лесі Українки. Здійснено спробу порівняння однойменного образу в тексті Дочки Прометей та в народних віруваннях за дослідженнями етнологів, фольклористів. Проаналізовано походження міфологічного персонажа, зовнішність русалки, її місце проживання, характер. Зроблено висновки щодо своєрідності образу русалки у творі Лесі Українки.

Ключові слова: русалка, жіночий образ, Леся Українка, поема, міфологічний персонаж.

У творах художньої літератури періоду романтизму спостерігається активна інтерпретація демонологічних істот, витворених народною уявою. Однією з таких є русалка – міфологічний жіночий образ у багатьох слов'янських народів, що може поставати як водяне божество; потопельниця, інколи німфа. Для того, щоб спробувати дослідити особливості образу русалки в ранній творчості Лесі Українки, було обрано дебютну поему письменниці під назвою «Русалка». Вона була написана у грудні 1885 р. в селі Колодяжному, але надрукована лише через два роки в альманасі «Перший вінок». Поема була видана коштом Наталії Кобринської і Олени Пчілки у Львові 1887 року, в друкарні Товариства імені Шевченка. Згодом увійшла до збірки «На крилах пісень» (1893).

Літературна діяльність Лесі Українки поживалася з середини 80-х років XIX століття, адже тоді родина письменниці переїхала до Києва і вона увійшла до літературного гуртка «Плеяда», завдяки якому юна поетеса мала змогу познайомитися з творами зарубіжних та українських письменників доби романтизму, таких як Генріх Гейне, Петро Гулак-Артемівський, Тарас Шевченко та ін. Саме цей літературний напрям, з усіма його принадами, став провідним у ранній творчості письменниці. Власне про це мати Лесі Українки Олена Пчілка писала у листі до І. Франка з приводу «Русалки»: «Добре було б, якби до поеми Лесі долучить примітку од редакції відносно до романтичного характеру поеми. Можна було б сказати щось об тім, що романтичні очерти фантазії характеризують взагалі твори починаючих авторів (адже хоть би на-

віть і Шевченко почав «Тополею», «Причинною» [7, с. 37]. У підзаголовку поеми йдеться про те, що вона написана в «народному стилі», однак видатний український письменник і літературний критик – Іван Франко, розкритикувавши поему у своїй статті «Леся Українка», і зазначив, що вона написана в «старому романтичному шаблоні» [11, с. 256]. Якщо ж говорити про джерело натхнення, то у тій же статті письменник зробив припущення, що саме романтичні балади Тараса Шевченка: «Русалка», «Причинна», «Утоплена» дали поштовх для написання дебютної поеми Лесі Українки. Помітивши подібність на рівні тематики, Каменяр писав: «слабенький відгомін шевченківських балад без їх широкої мелодії, без того твердого підкладу життєвої обсервації і соціальних контрастів, що надає тим романтичним баладам вагу і принаду вічно живих творів» [11, с. 256].

Також варто зазначити, що важливим джерелом натхнення для поетеси стали спогади з дитинства. Народившись на Волині, де й досі збереглися народні вірування про демонічні істоти, дівчина змалечку слухала від матері та дядька Лева народні оповіді та легенди про загадкових істот. Ці народні уявлення залишили вагомий слід у світобаченні Лесі Українки. Наприкінці свого життєвого шляху вона про це написала в листі до матері: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я здавна тую Мавку «в умі держала», ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над Нечімним вона мені мріла, як ми там ночували – пам'ятаєш? – у дядька Лева Скулинського. Видно, вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов «слухний час», – я й сама не збагну чому. Зачарував мене сей образ на весь вік» [10, с. 324].

Сучасні дослідники творчості Дочки Прометея високо оцінюють дебютну поему. Зокрема, Марія Александрова у статті «Поема Лесі Українки «Русалка» і традиції українського романтизму», зазначила: «Поема «Русалка» для 14-річної авторки – вагомий і досить досконалий твір, який потребує окремого дослідження для глибшого розуміння психології творчості Лесі Українки, з'ясування причин її тяжіння до тем та сюжетів, відомих у фольклорі й літературі» [1, с. 38]. Також дослідниця виділяє таку особливість поеми як «протистояння двох світів – реального, людського і фантастичного як прояву не керованих людиною природних сил, окрім цього, народно-фантастична основа переплелася із зображенням реального народного побуту» [1, с. 38].

Поема «Русалка» Лесі Українки має багато спільного з фольклорними сюжетами й народними уявленнями про русалку, адже основана на народній уяві про дівчину, що втопилася від нещасного кохання та стала русалкою; про парубка, що тоді покохав русалку й згодом загинув від неї.

Українські літературознавці та фольклористи зробили значний внесок у дослідження образу русалки в українській народній інтерпретації та літературі. Зокрема, Микола Костомаров та Іван Нечуй-Левицький дали основу теоретичним засадам міфологічного персонажа, розкривши етимологію назви, теорії походження, місце проживання, загальні риси зовнішності та

характеру. Такі дослідники, як Володимир Галайчук, Володимир Гнатюк, Олексій Кононенко, Микола Дмитренко збирали та аналізували народні оповідання, перекази та повір'я, у яких згадується образ русалки. Відомі класики української етнографії Василь Милорадович та Федір Потушняк вивчали вплив міфологічних та релігійних уявлень на формування образу русалки в українській літературі. Сучасними дослідниками української народної демонології є Олексій Кононенко, Тетяна Данилюк – Терещук, Тетяна Деркач, Надія Войтович.

Походження образу русалки

Дослідити походження образу русалки допомогли праці авторитетних українських літературознавців та етнографів, зокрема, «Слов'янська міфологія» М. Костомарова та «Світогляд українського народу» І. Нечуя-Левицького, а також сучасних дослідників. На сьогодні встановлено, що цей міфологічний образ має чимало версій походження, серед яких: трансформування давніх слов'янських водяних божеств у русалок, запозичення образу з інших культур, зокрема, з грецької міфології (німфи, nereїди, дріади і сирени), а також різні теорії пов'язані з анімістичними віруваннями наших предків. Так здавна наші предки вважали, що русалками стають дівчата-потопельниці. Саме про це у своїй книзі «Українська міфологія», зібравши народні оповіді про походження русалок, пише сучасний український етнолог Володимир Галайчук: «Ну, русалки, казали, що оці дівчата, що топлени» [3, с. 239, № 1058].

У своїй поемі Леся Українка послуговується саме анімістичними уявленнями. Поетеса розповідає про дівчину, яка втопилася через нещасливе кохання і стала русалкою. Вона втратила свою людську природу і змушена жити у водяному світі. Сам момент смерті головної героїні описується так:

*Пішла з жалем дівчинонька
Та у свій садок,
Щоб нарвати барвіночку
Іншій на вінок;
Рвучи його, журливу
Пісеньку співа,
За сльозами ледве може
Вимовлять слова:
«... Забув мене мій миленький,
Іншу полюбив,
І навіки мою долю
Тай занастив!
То ж він завтра із другою
Піде під вінець...
А я собі під водою
Знайду вже кінець!»
Промовила теє слово,
Стала на горбок...
Нема, нема дівчиноньки,*

*Лиш плавле вінок.
Вже минуло з того часу
аж три довгі роки,
Як втопилась дівчинонька
у річці глибокій.
Гуля всюди тая слава,
Та вже перестала,
А дівчина під водою
Русалкою стала» [9, с. 13].*

Опис зовнішності русалки

У світовій традиції русалка має кілька підвидів зовнішності. З ілюстрованого словника-довідника міфологічних уявлень та вірувань Олексія Кононенка можна дізнатися, як їх традиційно уявляли українці: «Всі русалки – дівчата або невеличкі дівчатка, діти-семилітки. Русалки дуже гарні з лиця, з русими або зеленими косами з осоки, з зеленими або чорними очима. Вони розпускають по плечах розкішні довгі коси аж до самих колін, ходять в одній сорочці або зовсім голі, в зелених вінках з осоки або зіллячка, прикрившись косами. Але часом русалки показуються людям у дівочому уборі, в плахті, в сорочці, в червоному намисті» [5, с. 227]. У поемі Леся Українка не подає детального опису зовнішності головної героїні, хоча на початку твору порівнює її із «зіронькою». Перетворившись на русалку, образ наділяється більше психологічними характеристиками і фокусується увага на окремих деталях її портрету («чеше коси», «дуже збіліла»).

Місце проживання русалок

За народними повір'ями їх домівною могли бути глибокі прісні озера, підводні печери, річкові затоки, вири чи водоспади. І. Нечуй-Левицький про місця їх існування пише так: «Русалки се богині земної води. Вони живуть у морі, у річках, у криницях і ставках. Живуть вони на самому дні в чудових кришталевих палатах. У річках, а найбільше в Дніпрі, русалки живуть цілими громадами» [6, с. 79]. Леся Українка також послуговується цими народними уявленнями і згадує про життя русалок в морі.

Однак варто зазначити, що все ж таки поема має деякі істотні розходження з давніми уявленнями, на цьому у своїй статті наголошує Тетяна Панасенко: «її русалка з'являється в полі під час жнив: *«І виходить русалонька / В поле виглядати, / Чи не вийде її милий / На лан жита жати»* [1, с. 15], а за віруваннями, русалки могли відходити від свого водоймища й ходити між людьми тільки на Русальний тиждень, що припадав на сьомий тиждень по Великодню (коли жито цвіте) [цит. за 8, с. 234].

Леся Українка також звертається до традиційних уявлень про час активності русалок. Письменниця виділяє північ, коли сходить молодий місяць, той час, коли русалки мають найбільшу силу і у поемі читаємо:

*«Тільки ж то їй і розваги,
Як молодик зійде, –
Проти хати миленького
На бережок вийде» [9, с. 14].*

Характер та вчинки русалок

За українською міфологією, русалки відомі своїм мінливим характером: вони можуть бути як лагідними, так і жорстокими. Їх емоційність та волелюбність роблять їх непередбачуваними, а чари – небезпечними для людей. Часто у повір'ях русалок зображали як істот грайливих та веселих: вони гойдаються на деревах, чешуть волосся при місячному світлі, співають та танцюють. Дослідники часто порівнюють їх з дітьми, через їх пустощі. І. Нечуй-Левицький красномовно описує характер русалок: «У воді русалки пустують, як маленькі дівчата, брикаються, бризкаються, плавають, сідають на млинові колеса, пірнають під колеса в шум, заплутують сітки рибалкам, псують греблі, мости, ловлять гусей і закручують їм крило за крило» [6, с. 77].

У своїй поемі Леся Українка вміло порівнює характер та вчинки головної героїні з іншими русалками і робить акцент на тому, що дівчина після перетілення не може жити спокійно і постійно згадує свого милого.

*«Та не має русалонька
І там супокою:
Не втопила свого лиха
Навіть під водою!
Читаночок з русалками
При місяцю водить,
То все їй той козаченько
З мислоньків не сходить.
Або сяде, чеше коси
У темному гаю,
Її ж думка круг хатини
Милого витає» [9, с. 13–14].*

В той час як усі «типові русалки» розважаються – вона ходить по бережку, тихенько співає і виглядає свого коханого.

*«Всі русалки, мов рибоньки,
Веселії грають,
А у неї завжди хмари
Чоло укривають.
Тільки ж то їй і розваги,
Як молодик зійде, –
Протихати миленького
На бережок вийде;
Вийде, ходить по бережку,
Тихенько співає,
Чи не вийде милий з хати, –
Усе виглядає» [9, с. 14].*

Та не дивлячись на грайливий характер, русалки були здатні до страшних вчинків. Виригнувши з глибини, вони чіплялися за вербові гілки, гойдалися на них, мов на гойдалках, і мчали по траві; кликали людей, особливо юних хлопців, заманюючи їх чудовими піснями. Той, хто почує ці чари, не зможе встояти і піде на їхній голос. Заманивши людину в ліс, русалки лоскотали її до смерті або тягнули за собою у темну воду. Через такі риси характеру І. Нечуй-Левицький у своїй праці «Світогляд українського народу» порівнює русалок з водою: «Русалки гарні, співу-

чі й веселі, але разом з тим і небезпечні, шкідливі задля людей, як і вода, пишна своєю красою і живучою силою, часом робить людям багато шкоди» [6, с. 80]. Таку мінливість у характері водяних істот пояснює Микола Костомаров: «Русалки істоти легкі, майже безтілесні, ані добрі, ані злі; вони – ніби втілені в людській подобі речі фізичного світу, що, незважаючи на людську постать, зберегли і несвідомість, і байдужість матерії» [4, с. 228].

Мстивість – ще одина з рис характеру, що часто приписується русалкам у народній уяві. Вони, як істоти дуже чутливі, прагнуть щирого кохання і жорстоко карають за зраду, нехтування або розбите серце. Заманюючи на дно водойм, вони мстяться своїм кривдникам та шукають заспокоєння своїх душевних ран. Цю думку висловлюють у своїй статті «Русалка в системі демонологічних уявлень українців» етнологині Н. Войтовичі Г. Штангрет: «русалок уважали мстивими істотами: їх боялися ще через те, що не всі живі мали здатність їх бачити, оскільки вони самі вирішували, кому показатися, а кому ні» [2, с. 239].

Саме цю риси характеру розкрила у своїй русалці Дочка Прометея. У поемі описуються почуття, які переживає головна героїня, коли бачить свого коханого у полі разом з жінкою та дітьми. Прочитуємо як в неї змінюється вираз обличчя і одразу прокидається жага до помсти за зраду. Ось як цю сцену подає письменниця:

*«Русалонька на ту пару
Тільки подивилась,
Змінилася у личеньку,
За серце схопилась;
Потім знову подивилась,
Промовила тихо:
«Побрався ти, козаченьку,
Та на своє лихо!
Не завжди там буде щастя,
Де твоя хатина, –
Зостануться сиротами
Жінка і дитина!
Будеш знати, козаченьку,
Як русалка любить,
Скоро ж тебе те кохання
З цього світу згубить!» [9, с. 16].*

Останній розділ – кульмінація поеми, в ньому описується як русалка вже почала втілювати свій план помсти у життя. Спершу вона йому «поробила», бо козак став сумний, почав ходити до її хати та на місце, де дівчина втопилась. Далі русалка причаровує його піснею, яка у свій час привернула увагу Івана Франка (він побачив у ній «перший розмах крил свіжого ліричного таланту») [11, с. 257]. Пісня русалки сповнена трагізму та глибоких емоцій. У ній розкривається душа дівчини, яка за життя втратила кохання і знайшла смерть у річці. Це не лише сумний монолог, але й заклик до коханого піти разом з нею. Адже там у підводних палатах вона віддасть йому все, що має і готова навіть пробачити зраду. Зачарований гарним співом дівчини, козак кидається до колись коханої дівчини-русалки, але раптом з річки виривається юрба водяних

красунь, які заманюють його у свої обійми та лоскочуть до смерті. Усвідомивши жахливий вчинок, русалка схилилася над тілом коханого, гірко розкаючись у скоєному злочині:

*«...Вже ж не гляне він на мене, -
Дарма виглядати!
Вже ж моєму миленькому
Світу не видати!
Не озветься до своєї
Любої дівчини –
Він німий лежить, холодний
З моєї причини.
Ой забула б я, мій милий,
І горе, і зраду,
Лиш устав би ти до мене,
Дав мені пораду!
Нещаслива годинонько,
Що ж я наробила?
Ой нащо ж я свою долю
Та й занастила!» [9, с. 19 – 20].*

Сцена замилювання дівчини молодим чоловіком спостерігається й на полотні німецького художника Альберта Чауча (1843–1922) (див. Додаток 1) і може проілюструвати переживання головної героїні поеми Лесі Українки.

Підсумовуючи усі результати дослідження, можна зробити висновок, що Леся Українка робить певний внесок у літературний образ русалки. Головна героїня уособлює «не типову», а великою мірою олюднену русалку. Адже незважаючи на те, що у чарівному підводному світі вона позбавлена щоденних клопотів людського існування, навкруги її сестри танцюють, гуляють та співають, русалка Лесі Українки не може відмовитися від своєї людської природи: продовжує кохати свого милого, кожен день його виглядає і дуже болісно переживає його зраду.

Також образ поєднує в собі фольклорні мотиви з авторським задумом, що робить його більш глибинним і психологічно складним. Леся Українка через двоїстість в характері русалки підкреслює трагічність цього образу. Так, розкавання русалки після смерті коханого свідчить про глибину її почуттів та людське її походження, що ховається за зовнішньою жахливою оболонкою. Вона зображена не як демонічна істота, а як символ жіночої долі, що переживає стадії кохання та смерті. Леся Українка, інтерпретуючи міфічний образ русалки у своїй поемі не тільки засвідчила продовження традицій українських давніх вірувань, а ще й вплинула на подальший розвиток української літератури, збагачуючи образ русалки новими гранями та контекстами.

Список використаної літератури

1. Александрова М. О. Поема Лесі Українки «Русалка» і традиції українського романтизму. *Літературознавчі студії*, 2017. № 1 (1). С. 32–44.
2. Войтович Н. М., Штангрет Г. З. Русалка в системі демонологічних уявлень українців. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Т. 32 (71), 2021. № 4. С. 237–242. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/36.pdf

3. Галайчук В. Українська міфологія. Харків: КСД, 2016. 288 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Halaichuk_Volodymyr/Ukrainska_mifolohiia/
4. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія [упор., приміт. Бетко І. П., Полотай А. М.]. Київ: Либідь, 1994. С. 201–256.
5. Літературознавчий словник-довідник [авт.-упор. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко]. Київ: Академія, 1997. 752 с.
6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. Київ: АТ «Обереги», 2003. 142 с.
7. Пчілка О. Лист до І. Франка у Львові в зв'язку з друкуванням поеми Лесі Українки «Русалка» та її віршів. № 17. 1887 р., не пізніше квітня. *Леся Українка. Документи і матеріали*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 36–38.
8. Панасенко Т. Твори світової літератури як прецедентні тексти ліро-епосу Лесі Українки (на прикладі поеми «Русалка»). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2011. № 16. С. 232–236.
9. Українка Леся. Русалка. *Зібрання творів у 12 томах*. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 2. С. 9–20.
10. Українка Леся. Твори. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 10. 324 с.
11. Франко І. Леся Українка. Твори у 50 томах. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 31. С. 254–274.

Додаток 1

Альберт Чауч. Чари (1896)